International Journal of Sanskrit Research 2015; 1(4): 28-33

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2015; 1(4): 28-33
© 2015 IJSR
www.sanskritjournal.com
Received: 05-04-2015
Accepted: 30-04-2015

प्रा॰ सुचित्रा ताजणे
सहायक व्याख्याता संस्कृत विभाग
मुंम्बई विद्यापीठ, मंम्बई 400098

Correspondence
प्रा॰ सुचित्रा ताजणे
सहायक व्याख्याता संस्कृत विभाग
मुंम्बई विद्यापीठ, मंम्बई 400098

बाण–समाजप्रबोधक

प्रा॰ सुचित्रा ताजणे

'गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति।'

कादंबरी ही संपूर्ण गद्य कथा आहे, 'निबध्देयमतिद्वयीकथा' असे बाणांनी स्वतःच वर्णन केल्यामुळे ही कथाच आहे हे प्रसिद्धच झाले, अनेक लोककथांचा आधार घेऊन चिनी पेटीप्रमाणे गोष्टीच्या पोटात गोष्ट घालण्याच्या तंत्राचा अवलंब घेऊन, दीर्घकथानेखनाचा एक पायंडा कादंबरीच्या रूपाने गेला, असे मत गो.के. भट " ह्यांनी बाणाचा वारसा " ह्या आपल्या लेखात मांडले आहें,

कथेचे स्वरूप

साधरणपणे प्राकृतिक व्यापार, पौराणिक, ऐतिहासिक, महापुरूष तसेच पशुंच्या अतिरिक्त मानवाने स्वजीवनविषयक ज्या कथांचे निर्माण केले त्यानांच लोककथेच्या नावाने ओळखल्या जाते. प्रायः देवता आणि राजांना पात्रांच्या रूपामध्ये ग्रहण करून त्याचे साधारणीकरण लोककथेची प्रमुख विशेषता आहे. या कथांमध्ये जीवनाच्या व्यावहारिक आदर्शाची प्रतिष्ठा असते, सामान्यपणे सर्वच कथांमध्ये पुरूषवर्गामिध्ये वीरता, स्त्रीवर्गमध्ये सतीत्वाचे दर्शन असते, परंतु स्त्रीच्या दुश्चरित्रादि विषयक कथांमध्ये यथार्थतेचे ग्रहणही झाले.

कथेमध्ये मानवाच्या भूत, भविष्य, वर्तमानकाळाचे जीवनचित्र सुरक्षित राहते तसेच मानवाचा युगानुयुगे संचित असलेला अनुभव प्रत्येक देशाची कथा ह्यांचा खजिना साठवलेला असतो. या खजिन्यामुळे वर्तमान व भविष्यात येणा–या भीषण अंधःकारमय मार्गावर आलोकप्रदान करून मार्गदर्शन केले.

संस्कृत कथेचा दृष्टीकोन सदैव आदर्शवादी असतो. त्यात मानवी जीवनाचे उत्थान करणारे नैतिक मूल्य सुरक्षित राहिले. अतः संस्कृत कथा मानव तसेच मानवतेची संरक्षिका आहे.

संस्कृत कथा विभिन्न युगात विभिन्न सिद्धांतांच्या प्रतिपादनार्थ तयार झाली. तथपि त्यामध्ये कोणत्याही युगात मानवीय मनोभावांची अथवा मनोवैज्ञानिक दृष्टीकोनाची उपेक्षा झाली नाही.

संस्कृत कथा–साहित्य सर्वाधिक कलात्मकरूपात उपस्थित झाली तरीही लोक –जीवनाच्या जवळ आहे. यामुळे सामयिक समस्यांच्या सोबतच मानवी मनोविज्ञानाचे सूक्ष्मतम अध्ययन संस्कृत कथा–साहित्याची एक विशेषता होय.

"धिया निबध्देयमतिदयी कथा" असे खुद्द बाणांनी कादंबरीबाबत काढले आहे. आणि असे म्हटले जाते कवींचे तरंगित मन जेव्हा सक्रिय होते. तेव्हा तो स्वतः अनेक कल्पना करतो असे काहीही राहत नाही जे त्यात नाही. जगाच्या svaR`

जीवनव्यवहारात व विधात्याच्या सृष्टित जेवढे आहे ते सर्व कवि कल्पनेत उद्भासित होते. असे बाण स्वतःत एके ठिकाणी म्हणतो.–

> **"स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव ।**
> **तरलता न किंचिन्नोत्प्रेक्षते ।"**

हे वाक्य जणू कविच्या स्वतःच्या विचारविश्वांचे प्रतिक मानले तर ते वावगे ठरू नये

कादंबरीचे सामान्य स्वरूपः–

वसुदेवशरण अग्रवालांनी 'कादंबरी एक अध्यात्म संकेत' यामध्ये आपले मत मांडताना असे प्रतिपादन केले आहे की, कालिदास व बाण हे गुप्त सुवर्णयुगाचे प्रातिनिधीक कवी असून ते आपल्या कृतितून लोकांनी काही एक संदेश देवू इच्छित हाते, तो संदेश असा की सृष्टि व मानव यांची सर्वात मोटी समस्या काम आहे, त्या कामाची पूर्ती व आनंद या कांतदर्शी कवींचे अभिष्ट होते, कामाची रूपे दोन आहेत, उच्चरूप प्रेम व सामान्यरूप वासना प्रेम वर नेणारे तर वासना खाली ओढणारी आहे, प्रेम शाश्वत तर वासना भंगुर आहे, प्रेम मुक्तीचे कारण आहे तर वासना बंधनाचे, प्रेमाचे फळ शोक आहे, भौतिक स्थूलरूपाची आसक्ती वासना आहे आणि तोच शाप आहे , तपाने शापाचा अंत होतो हेच

कालीदासाचे
मेघदूत आहे, हीच शकुंतला, हेच कुमारसंभव आहे, तर कादंबरी शारीर, मानसिक व दैवी अशा तीन स्तरांवर आधारलेली ही कथा आपण तीन त–हांनी पाहू शकतो,
पहिल्या स्तरावर ही दोन मीलनोत्सुक आतुर जोडप्यांची सामान्य प्रेमकथा आहे, दुस–या मानसिक स्तरावर ही संघर्षानी विध्द झालेल्या दोन मनांची भावकथा आहे; तिस–या म्हणजे दिव्य स्तरावर ही पुराणात कुठे न लिहिलेली परंपरेतही न सामावणारी अशी दिव्यत्वाचा साक्षात्कार घडविणारी अलौकिक कथा आहे, लोकसाहित्याप्रमाणेच यामध्ये पशुपक्षी हे मानवी भूमिका करतात, पोपट बोलतो, कथा सांगतो, एकतो तसेच निसर्ग प्रकृतीदेखील सप्राणव मानवी भावनांनी युक्त आहे, मानवी तसेच अर्ध दैविक प्रेमाला व्यक्त करताना झाडे–झुडपे, चंद्र, हवा तसेच नक्षत्र सजीव प्राण्यांची भूमिका करताना दिसतात, यासोबतच आपल्या सर्वज्ञ ऋषींचा परिचय मिळतो, ते सर्वलोकांचे भूत, भविष्य वर्तमान जानतात, परंतु आत्म अस्वज्ञान दुस–यांना प्रदान करीत नाही,
साहित्याच्या द्वारा सौंदर्यानुभूतीसह व्यवहारकुशलता तसेच धार्मिक जीवन व्यतीत करण्याकडे प्रवृत्त करणे हेच कथेचे प्रयोजन आहे हे कादंबरीची पात्रे व अनेक सूक्ती यथा–चंचला हि नियतिः।,

धीराः हि तरन्त्यापदम् ।
बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः। इ. या प्रयोजनाला पुष्ट करतात, एवढेच नव्हे तर समाजातील प्रत्येक गोष्टीकडे बघण्याचा दृष्टिकोन हा निकोप असावा हे ही प्रबोधन आपणास त्यांच्या वर्णनावरून दिसून येते असे म्हटल्यास ती अतिशयोक्ती ठरू नये,

अलौकिकः शुध्दः प्रेमः।
सृष्टि व मानव ह्यांची सर्वात मोठी समस्या म्हणजे कामतत्त्व होय व कामतत्वाचे समुचित समाधान हे कान्तदर्शी कवीचे ध्येय होय
कामतत्वाचे दोन भेद–लौकिक आणि अलौकिक, लौकिक सामान्य वासना, अलौकिक रू शुध्दप्रेम, वासना हे अनित्य व बंधनाचे मूळ कारण होय, शुध्दप्रेम नित्य आणि मुक्तिदायक आहे, वासनेचे फळ दुःख तर शुध्द प्रेमाचे आनंदाभूती हे फळ होय तपस्येद्वारा वासनात्मक लौकिक प्रेमाच्या धरातलावरून वर उठून विशुध्द अलौकिक प्रेमाच्या पावन अमरभूमीपर्यत मानवी भावनांना पोहोचविणे हाच महाकवींचा संदेश होय,
ज्याप्रकारे मेघदूतव शाकुंतलामध्ये कामवासनेने अभिभूत यक्षाला शापवश स्वाधिकारभ्रष्ट करून तसेच दुष्यंताला विस्मृतीच्या गर्तेत टाकून पुन्हा तपस्येद्वारा अंतःकरण शुध्दतेने नित्यशुध्द प्रेमतत्वाच्या प्राप्तीच दिव्य संदेश दिला, तद्रवतच बाणभट्टांनीदेखील त्यांच्या या आदर्शमार्गाचे अनुसरण करीत चंद्रापीड, पुंडरीक, महाश्वेता व कादंबरीच्या प्रारंभिक वासनामय प्रेमाला शापवशतेमध्ये जन्मांतराला समाप्त करून पुनः अलौकिक प्रेम प्राप्तीद्वारे मानवासाठी दिव्य संदेशच देतात मार्ग प्रशस्त करतात, कालिदासांच्या यक्षवत् बाणांचा चंद्राचीड दिव्य लोकातील व्यक्ती असून तो चद्रांवतार आहे , कामवासना प्रविष्ट होताच त्याचे हृदय विदीर्ण होते, या काव्यात्मक अभिशापाने तो शूद्रकाच्या रूपात जन्म घेतो, ही घटना यथार्थवादाकडे संकेत करते , परंतु पुनः कालांतराने अंतःकरण निर्मळ झाल्यामुळे कुशापमुक्त होवून आपल्या पूर्वरूपाला मिळवून कादंबरीच्या विशुध्द प्रेमाला मिळवितो, येथेच बाणाच्या आर्दशवादाची झलक बघायला मिळते,
निश्च्छल प्रणय, कुळ आणि सामाजिक मर्यादेचे उल्लंघन करीत नाही तर संयत व निष्काम असते, विधिची विडंबना आणि काळाचा प्रवाह त्यांच्या प्रेमस्मृतीला चंचल करू शकत नाही, बाणाने ज्या प्रेमकथेची मनोरम झलक उपस्थित केली, तो प्रणय केवळ बाहेरील रूपावर अवलंबित आसक्ती नव्हे तर दोन सरस प्रेमींच्या अंतः करणाला मिळविणारा व अनेक जन्मांपर्यत अभिव्यक्त करणारा अनुपम आनंदविधायक शुध्द आंतर विकारविशेष होय, कांदबरीचा प्रणय व्यापार केवळ एका जन्माशी संबंध ठेवत नाही, कारण मनुष्याच्या ख–या प्रेमामध्ये भौतिक शरीर परिवर्तन आणि जन्मानंतराचा कोणताही प्रभाव पडत नाही, पुंडलिक, महाश्वेता ,चंद्रापीड आणि कादंबरी यांच्या जन्मामध्ये आपली अक्षुण्णता व दृढता सिद्ध करणारे अलौकिक प्रेम बाणाच्या दिव्य आदर्श प्रणयाचे खरे निदर्शन होय, कांदबरीची सरस कथा आम्हाला या महान आणि शाश्वत तथ्याचा अमर संदेश देते, त्यांचे अक्षय प्रेम विश्व साहित्याच्या इतिहासात अद्वितीय आहे, त्याचे प्रेम जेवढे गहन तेवढेच पवित्रही या प्रेमाला देवतांचे आशिर्वचन व ऋषींची मान्यता प्राप्त आहे, हे प्रेम मृत्यूच्या भयानकतेलाही समाप्त करते, हे प्रेम स्फूर्तिदायक व शिष्टतापूर्ण आहे, अशा आदर्शाची सृष्टि बाणाच्या अपूर्व प्रतिभेचा परिचय देते,
अशा प्रेमाची आजच्या काळाला अतिशय गरज आहे, कारण आज साताजन्माचे तर सोडा पण आता आपणास एका जन्माची साथ करणारा प्रेमी ही विरळाच, कारण एकतर्फी प्रेम, प्रेमात केवळ वरकरणी प्रेम,
कादाचित अशा प्रसंगामध्ये लोकांना खरे प्रेम , आदर्श प्रेम म्हणजे काय? त्याग व तपश्चर्येच्या पराकाष्ठेने ते कसे प्राप्त करता येते, हेच जणू आजच्या जगाला प्रबोधन करून समाजात निखळ प्रेम, आदर्श त्यागमय प्रेम निर्माण होवून 'प्रेमाला उपमा नाही, हे देवाधरचे देणे 'अशी परिस्थिती निर्माण व्हावी,

मित्रप्रेम / मैत्री भावनाः–
कादंबरीच सापडणा–या प्रीतीबरोबर दुसरीही एक भावना अत्यंत प्रबळ आहे ती म्हणजे मैत्रीभावना बाणांवर बौध्द विचारसरणीचा प्रभाव आहेच, बौध्ददर्शनात मैत्रीभावनेला असाधारण महत्व आहे, मित्रमैत्रीणींच्या जोडया कादंबरीत आहेत, कपिंजल व पुंडरीकाची मैत्री, चंद्रापीड व वैशंपायनाची मैत्री, तारापीड शुकनासावी मैत्री, विलासवती व मनोरमेची मैत्री,कादंबरी व महाश्वेतेची मैत्री, कादंबरी मदलेखेची मैत्री, या सर्व मैत्रया जीवाला जीव देणा-या आहेत, बाणाने कादंबरी व तसेच महाश्वेतेच्या रूपात मनोहारी सखी युग्माचे चित्रण केले आहे, संभोग सुखापासून वंचित महाश्वेतेच्या दुःखाने दुःखी गंधर्व राजकन्या कादंबरी देखील यौवनात त्या सुखत्यागाची प्रतिज्ञा करताना म्हणते,-
'नाहं कथंचिदपि सशेकायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यमि।'
यामध्मे बाणांनी जनू कुणावर कोणत्याही बाबत बळजबरी करता येत नसल्याचे जणू सुचविले आहे असे आपण म्हणू शकतो तसेच सखीकरिता त्याग भावनेच्या प्रबळ इच्छेचे दर्शन हाते, परंतु तपस्विनी महाश्वेतेला कादंबरीचे प्रतिज्ञा, कृती अनुचित वाटते आणि म्हणून ती तरलिकेसह संदेश पाठविते की,

'सखि, कादंबरी, कं दुखितमसि जनमतितरां दुःखयसि।'
'जीवन्ती मिच्छसि चेन्मां तकुरू गुरूवचनवितथम्।'

तसेच कादंबरीच्या प्रत्युतरावरून महाश्वेतेला ती विचार बदलणार नाही असे वाटते आणि म्हणून आपल्या मैत्रीणींचे हित व्हावे या हेतूने तपस्या तसेच अनासक्ती त्याग करून अतयंत मनोवैज्ञानिक रीतीने तिला चंद्रापीडाच्या प्रेमपाशात आबध्द करून बेमालूमपणे प्रणय दूतीचे कार्य करते, किती ही सुंदर मैत्री ढ कादंबरी स्वमनी रूजलेल्या प्रेमांकुरामुळे स्वतःला सखिप्रती विश्वासघाति मानते, चंद्रापीडाच्या मृत्यूनंतर जीवनावर एवढया मोठया आघातातही ती सखीच्या समदुःखभोगिनी बनझयामुळे काही सांत्वनांचा अनुभव करते
स्त्रीपात्रांसह पुरूषपात्रांचे देखील पवित्र त्यागमय मैत्रीभावनेचे चित्रण बाणांनी केले आहे,
वैशंपायन लतामंडपात पूर्वजन्माच्या संस्कारांनी आक्रान्त असून केवळ प्रिय मित्र चंद्रापीडाच्या प्राणरक्षणचा अभिलाषी आहे आणि दुसरीकडे चंद्रापीडद महाश्वेतेकडून वैशंपायनाच्या मृत्यूचा समाचार प्राप्त करताच कादबरीला अंतिम संदेश देवून मित्राचे अनुगमन करतो,

चंद्रापीडाचा मृत्यू तसेच पुनर्जन्माचा वृत्तांत श्रवन करून शुकयोनिगत वैशंपायन भावी विपदा तसेच पित्राज्ञाचे उल्लंघन करून मित्रास भेटण्यासाठी जातो,

प्रेमरूपी श्रृंगारिकतेसह त्याग, गरिमायुक्त, दृढ मित्र प्रेमाच्या चरम विकासापर्यंत जाण्याचा बाणांचा स्तुत्य प्रयास आहे पुंडरीकाचा ज्ञानोपदेष्ट अनासक्त कपिंजल मित्राच्या प्राणरक्षणासाठी त्याच्या प्रणयिनी महाश्वेतेच्या दारी उपस्थित होतो, 'मूढो हि मदनेनायास्यते।' असे म्हणून प्रमापायी त्याला तपश्चर्येच्या निश्चयापासून ढळू न देण्याचा प्रयत्न कपिंजल करतो, हे सांगतांना तो स्वतः शीच म्हणतो, 'तदवस्थयैवाप्रतीकारेऽयं तथापि सुह्रद सुह्रदसन्मार्ग प्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसांवधार्याब्रुवम।' या तयाच्या वाक्यांमथून एक सन्मित्र हा कसा असावा ह्रयाचे जणू मूर्तिमंत चित्रण कपिंजलाद्वारे बाणांनी आपल्यासमोर मांडले मित्राच्या शवाचा वियोगदेखील असह्रय असल्यामुळे दिव्यपुरूष त्याला उचलून नेत असता जणू चेतावनी देत कपिंजल म्हणतो,

'दुरात्मन, क्व मे वयस्यमपह्रत्य गच्छसि।' असे म्हणत त्याच्या मागोमाग जातो,

चंद्रापीड हा वैशंपायनाहून कितीतरी मोठा आहे, वैशंपायन महाश्वेतेला पाहून चळला, मित्रालाही विसरला आणि त्याच्या प्रीतीचे अनावरण कामामध्ये परिवर्तन होवून प्रीती शापयोग्य ठरली, कारण, महाश्वेतेने प्रतिसाद न देता आक्षेप घेतला चंद्रापीडाने मात्र वैशंपायनाच्या मृत्यूचे वृत्त ऐकताच प्राण सोडला, कांदबरीचे प्रेम मैत्रीहून उणे ठरले आणि ते चंद्रापीडाला भूषणावह झाले, कारण, संयमाचा मोठा आधार त्याच्या प्रीतीला होता, कपिंजलाचे मित्रप्रेम तर अनुपम आहे, त्याला भोबपुरता स्पर्शच करीत नाही, उलट प्रेमपाशात अडकलेल्या आपल्या मित्राला तो खडसावून सावध करण्याची पराकाष्ठा करतो, अशा एकाहून एक मैत्री दर्शक कथापात्रांची शिदेरीच जणू बाणांनी आपल्या सोबत जीवन जगतांना बांधून दिली आहे, ती कधी, कशी, कुणाशी खावी ते आपले आपण ठरवावे,

आजच्या या धकाधकीच्या व स्वार्थी जगात जीवनात असे मित्रप्रेम सापडणे दुरापास्तच, मित्र मित्राचा वैरी झाल्याचे अनेक वृत्त आपण वर्तमानपत्र वा दूरदर्शनवर ऐकत असतो, पहात असतो, मित्वाचे नाते उरले ते केवळ कामापुरते, 'गरज सरो न वैद्य मरो' अशी मित्रत्वाची आजची जागा म्हणून बाणांचे हे समाजप्रबोधन जणू मित्राला मित्रत्वाचे जगण शिकविते इतकेच नव्हे तर चंद्रापीड महाश्वेता व चंद्रापीड पत्रलेखा ह्रयांची निखल, सोज्वळ स्त्री-पुरूष मैत्रीचे अतयुत्तम उदाहरण होय कारण आज परिस्थिती बदलती आहे,स्त्री-पुरूष म्हटले की लोकांची नजर, भावना सगळेच बदलतात, त्यांच्या-बाबत नाही नाही त्या शंका घेतल्या जातात मग तो भाऊबहिणींचा नातेसंबंधाकडे बघण्याची एक नवी दृष्टीच जणू बाणांनी ह्रया पात्रांच्या चित्रांकनाद्वारे दिली आहे असे म्हटल्यास गैर नाही,

रूढीप्रथा—

महाश्वेतेची आत्मकथा ऐकल्यानंतर चंद्रापीड तिला हलक्या स्वरात समजावून सांगू लागला-

'भगवति, क्लेशभीरूरकृतज्ञः सुखासंगलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठातुमशक्तो निष्फलेनाश्रुपातमात्रेण स्नेहमुपदर्शय रोदिति।

अर्थात भाग्यामुळे घाबरणारा कृतघ्न,सुखासक्तीचा लालची मनुष्य ज्या प्रेमाला अनुभवतो त्वाच्या योग्य कार्य करण्यात असमर्थ झाल्यास निष्फळ अश्रू ढाळत राहतो, अशी मनुष्याची रीत असते व तो स्वार्थासाठी म्हणजे स्वःदुख नष्ट करण्यासाठी आत्महत्या अर्थात स्वप्राणत्याग करण्याचा प्रयत्न करतो,

'यदुपरते पितरि, भ्रातरि, सुह्रदि वा भर्तरि प्राणाः परित्यज्यन्ते।'यदेतदनुमरणं नम तदतिनिष्फत्मम।

उपरोक्त वाक्यावरूनआपणास अनुमरण म्हणजे सतीप्रथा या सतीप्रथेचा विरोध बाणांनी आपल्यासमोर केला ही केवळ पती मेल्यानंतर नव्हे पिता, भाऊ वा सुह्रद ह्यांच्या मृत्यूनंतरही केल्या जाते वा त्या काळी अशी प्रथा प्रचलित असल्याचे दिसून येते, अज्ञानीपणामुळे पिढयान् पिढया अशा वाईट रूढी चालत राहत त्याला थांबविणारा कुणीतरी लागतो आणि बाणांच्या माध्यमातून ह्या वृत्तीला नष्ट करण्याचे शस्त्र हाती लागले ते म्हणजे प्रिय व्यक्तीच्या मृत्यूनंतर स्वप्राण नष्ट करणे म्हणजे शुध्द मूर्खपणा असा बाणांनी शेरा मारला ते म्हणतात **'अज्ञात पध्दतिरियम, क्षुद्रदृष्टिरेषा, अतिप्रमादोऽयम्।'** ह्या प्राणत्यागामुळे काहीही प्राप्त होत नाही अर्थात मृतव्यक्तीला काही प्राप्त होत नाही हे सांगताना ते म्हणतात,

'उपरतरस्तु न कमपि गुणमावहति।' असे म्हणून धर्मवृध्दी वा शुभलोक, सुखलोक प्राप्तीकरिता हा मृत्यू नसतो असे ठाम मत बाण मांडतात, आणि पुराणादिंच्या विविध उदाहरणांद्वारे पती मृत्यूनंतरही स्त्री जीपंत राहते हे स्पष्टकरून दाखविले, पतिरायण भगवती रति जिने शंकराच्या त्रिनेत्र ज्वाळेत भस्म झालेल्या कामदेवाच्या मृत्यूनंतरही प्राण सोडले नाही, विराट पुत्री उत्तरा जिने अभिमन्यूच्या मृत्यूनंतर जीवन सुरक्षित ठेवले, धृतराष्ट्र पुत्री दुःशलाने अर्जुनाद्वारे सिंधुराज जयद्रथाला मारल्यानंतरही प्राणत्याग केला नव्हता, अशा प्रकारे पुंडरीकाप्रती तु अनुमरण करू नकोस तर त्यालाही मृत्यूच्या दाढेतून परत आण अशाप्रकारचा जणू उपदेश चंद्रापीडाकरवी दिला जातो,

कादंबरीदेखील अनुमरण करण्यास उत्सुक असता तिलाही अनुमरण करण्यापासून परावृत्त करून बाणंनी स्त्रियांची पतिनिधनानंतर होणा-या दुर्दशेवर बोट ठेवून त्यालाच नष्ट करण्याची चुणुक दाखवली आपणही समाजातील रूढींविषयी जागरूक राहून काही वाईट चालीरिती असल्यास त्यांना नष्ट करण्याचा विडा उचलावा असे जणू त्याकाळात केलेल्या समाज प्रबोधनातून आजच्या काळातही हे समाजप्रबोधन उपयुक्त ठरल्याचे दिसते,

स्त्रीविषयक विचार :- बाणांची स्त्रीविषय दृष्टि अतिशय पवित्र असल्याचे त्यांनी स्त्रियांच्या केलेल्या वर्णनावरून दिसून येते ज्यात अश्लीलतेला संधी दिलेली नाहीं एवढे उदात्त, सुंदर, परिपूर्ण सौंदर्याचे पुरेपूर वर्णन केले आहे,

स्त्री-पुरूष मैत्री शुध्द स्वरूपाची असते ही दृष्टी बाणांनी आपल्याला चंद्रापीड-पत्रलेखा, चंद्रापीड महाश्वेता ह्या पात्रांद्वारे दिली, एवढेच नव्हे तर खुद्द बाणांनी हर्षचरितात सांगितलेल्या आत्मकथनावरून त्यांच्या भटकंती करणा-या गटात स्त्री-पुरूष असा गोतावळा असून त्यात उच्च वर्णापासून अत्यंत खालच्या वर्णापर्यंत असणारे तयांचे मित्र म्हणून आढळतात त्यात अनेक स्त्रियांचाही समावेश होता, यावरून स्त्रीपुरूष म्हटले की आपल्या सामान्य माणसांच्या कल्पनाविश्वात येणा-या सगळया कल्पनांना बाद करून एक पवित्र, निखळ मैत्रीची रूपरेषा स्त्रीपुरूष संबंधामधून दिसून येते,

'कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्रा, असा बाणांचा हा उल्लेख भारतीय संगीत शास्त्राच्या इतिहासाच्या दृष्टिने महत्वपूर्ण आहे, नारददुहितेचा येथे अर्थ असा की, नारदऋषींद्वारा प्रवर्तित संगिताचा अभ्यास करणारी स्त्री यावरून आपणास त्याकाळी स्त्रिया गायनादि कलांमध्ये प्राविण्यप्राप्त होत्या हे विशेषत्वाने दिसते महाश्वेता, कादंबरी, इ, सर्व स्त्रीपात्रे अनेक कलाविद्यांमध्ये पारंगत असल्याचे आपणास दिसून येते,

विलासंवती अत्यंत रूपवती आहे, ती संपूर्ण संसारी असली तरी प्रणयाचे रंगती जाणते, ती आपल्या प्रेमळ व पतिपरायण गृहिणीचया बाण्याला कुठेही उणेपणा येऊ देत नाही , कालिदासान शकुंतलात शकुंतलेला सांगितलेली गुरूची म्हणजे वडिलधा-यांची सेवा, सवतीबद्दल प्रेमळ, निर्मत्सर वृत्ती, कुठल्याही प्रसंगी अभिमानाने फुगून न जाणारा निरहंकारी स्वभाव ही सारी गृहिणीपणाची भूषणे तिच्यात आहेत तसेच तिच्यात एक सहजपणा आहे, जो माणसाला हवेहवेसे माणूस करतो म्हणून तारापीड तिला मानतो, महाश्वेता कादंबरी ह्यांच्या स्व वर संशोधनावरून आपणास त्याकाळी स्त्रियांना वर निवडीचे स्वातंत्र्य असल्याचे दिसून येते, महाश्वेता जंगलात एकटीने जीवन जगण्याचा निश्चय करते त्यावेळी आई-वडिल मारून मुटकून तिला तसे न करण्यास भाग पाडत नाही यावरून स्त्रियांना एक प्रकारे स्वनिर्णयशक्तीचा वापर करण्याची मुभा होती असे आपन

म्हणू शकते,

शिष्टाचार–

सम्राटाच्या सह चालणा-या प्रतिहारींच्या पुढे लोकांना बाजूला करण्यास दंडधारी पुरूष पळत 'आलोकयत, आलोकयत' असा जोरात शब्दोच्चार करीत तो शब्द महालांच्या भवनांमध्ये दूरवर घुमत असे, राजाच्या स्वारीच्या वेळी जनतेला हटविण्यासाठी आलोक शब्द बोलला जात असे,

जो राजा, मित्र, मंत्री भुक्त्वास्थान मंडपात प्रवेशाधिकारी असत, त्यांच्यासह राजा वार्तालाप करीत असे, याप्रकारे स्वस्थ होवून राजाने प्रतिहारीला म्हटले - 'जा, अंतः पुरातून वैशंपायनाला घेवून ये महाराजांची जशी आज्ञा म्हणून त्याने तसेच केले, राजा जेव्हा आज्ञा देतो त्यावेळी 'क्षितितलनिहित जानुकरतलमुद्राक्ष' म्हटले आहे, अशाप्रकारे प्रतिहारीसारख्या परिचारिकांना पृथ्वीवर डोके टेकवण्याच्या मुद्रेत होवून त्याला स्वीकारणे महालाच्या शिष्टाचाराचे अंग होते,

दुर्लभ गंधर्व कन्येला बघूनही कुतुहल, आश्चर्य व जिज्ञासेचा पात्र बनतो, तरीही तो त्या मंडपाच्या खांबाला टेकून बसून गीत समाप्तीची वाट बघू लागतो, "बालादपि सुभषितम्" या नितीचा अनुगामी चंद्रापीड आहे, महाश्वेतेच्या स्वागत वचनांनी आतिथ्य झाल्यावर तिच्या मागोमाग जावू लागतो,

चंद्रापीड जीवंत झाला तो कादंबरीने त्याच्या गळयाला मारलेल्या घट्ट मिठीमुळे, वासंतिक वातावरणामुळे प्रेमोदेक होवून कादंबरी प्रियकराला मिठी मारायला जाते त्यावेळी तिच्या मनात महाश्वेत पहात तर नाही ना अशी शंका डोकावून ती खात्री करून घेते , मृत पुंडरीकाचे चुंबन घेतांना किंवा त्याला आलिंगन देतांना महाश्वेतेच्या मनात शोककल्लोळशिवाय काही नसते, कादंबरीला मात्र औचित्याचा विचार कधीच सोडता आला नाही,

चंद्रापीड पितृज्ञेचे पालन करून बनविलेल्या नवमहालात शिक्षणासाठी निवास करतो,

चंद्रापीड पत्रलेखा ह्यांचा संबंध शिष्टाचाराची पायरी कधी ओलांडत नाही,

ह्या शिष्टाचारांमधून बाणांनी समाजात स्त्रीसोबत वागतांना कसे चंद्रापीडासमान समदृष्टि, पवित्र दृष्टिनेच बधावे तसेच पारिवारिक शिष्टाचारांचे उल्लंघन करू नये एवढेच नव्हे तर मातापित्यांची आज्ञा शिरसावंद्य मानावी आणि विद्याध्ययनादि उत्कृष्टरित्या प्राप्त करून परिवाराची धुरा स्वखादयांवर ध्यावी, असे समाज प्रबोधन आजच्या या दुरदर्शन व चित्रपटांच्यामुळे पाश्चात्य संस्काराच्या आहारी जावून शिष्टाचारांना विसरलेल्या भावी पिढीला जणू कादंबरी हा, एक मार्गदर्शक दीपस्तंभच होय,

शिक्षणपध्दतीः-

गुरूकुलपध्दती त्याकाळी अस्तित्वाच होती, खुद्द बाणांनी हर्षचरितात वेगवेगळया गुरूंकडून ज्ञान प्राप्त केल्याचे स्वकथनात सांगितले, कादंबरीच्या पूर्वार्ध्दातील वर्णनात तर पिंज-यात बसलेल्या शुक-सारिका अशुध्द पठन करणा-या विद्यार्ध्यांना दापटत असत असे चित्रण आपल्या समोर उभे राहते,

तारापीड राजाने नगराबाहेर विस्तीर्ण विद्यालय बांधून तिथे अनेक विद्या व कला यात प्रवीण असना-या गुरूंची योजना राजपुत्र चंद्रापीड व प्रधान पुत्र वैशंपायन याला १० वर्षे पर्यंत विद्याभ्यासाकरिता तेथे ठेवले, यावरून अशाप्रकारे विद्याभ्यास करण्की चाल पूर्वकाळी प्रचलित होती तसेच जागोजागी वेदशास्त्राधयने चालू अनेक वर्णने असल्यावरून त्याकाळी ठिकठिकाणी वेदशास्त्राध्ययने चालू असल्याचे सहज लक्षात येते,

महाश्वेता, कादंबरी, पत्रलेखा, इ, च्या वर्णनावरून त्या सर्व कलविद्या प्राप्त केलेल्या स्त्रिया आहेत असक आपणास आढळते, जणू बाणांना 'शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही ' हेच सुचवायचे असेल किंवा 'वाचाल तर वाचाल ' हे प्रबोधन करून भावी पिढी अतयुच्च सुशिक्षित बनविण्याची त्यांची मनिषा असावी,

वर्णविषयकः-

धार्मिक समन्वयाच्या त्या युगात शैव आणि वैष्णव धर्माचा जो सख्यभाव होता, तोच येथे अर्थात बाणपुत्राच्या आठ श्लोकात वर्णित शिव-विष्णुला एकसाथ प्रमाण प्रदर्शित आहे, बाण शिव उपासक होते, कादंबरीत परब्रम्हाच्या स्तुतीनंतर त्यांनी शिवाची प्रार्थना केली, कादंबरीच्या भुमिकेत शिवानंतर विष्णुचीही स्तुती करतात, अगस्त्याश्रमाच्या वर्णनात त्यांनी भागवान रामदंद्राप्रती अगाध श्रध्दा व्यक्त केली, ब्राम्हणधर्मात अनरूक्त असूनही भगवान बुध्दांचे आदरपूर्वक स्मरण करतात,

सर्वच चांगले तत्त्वचिंतक तसेच जनता शिव व विष्णू एकाच परमात्म्याचे दोन रूपे होत असे मानत होते,ही धार्मिक सहिष्णुता येथपर्यत वाढली होती की कादंबरीच्या कुमारी अंतःपुरात शिव, पार्वती, विष्णु, ब्रम्हा, कार्तिकेय, बुध्द, अवलोकितेश्वर आणि अर्हत् यांच्या स्तुती एकसाथ वाचल्या जात असत, ह्याचा परिचय आपणास चंद्रापीड कादंबरीच्या जवळ जातो तेव्हा तिला त्याकाळच्या अनेक संप्रदायांच्या तापसी स्त्रियांनी घेललेले बधितले, ज्यात उपरोक्त संप्रदायांचा समावेश होता, महाश्वेता स्वतः तपश्चर्येचा मार्गावरून चालत होती अतएव तिच्यासह भिन्नभिन्न संप्रदायांच्या तापसी स्त्रियांच्या संपर्क उल्लेख बाणांनी केला, महाश्वेता स्वयं पशुपतव्रत धारिणी होती, त्यावरून त्यावेळी सहिष्णुताशील धार्मिक वातावरण होते त्याला चांगल्या प्रकाराने प्रकट होते, सम्राट हर्ष, शिव, सूर्य वबुध्द या तीन देवांची समानरूपे उपासना करीत पाशुपत परिव्राजिका शिव, पार्वती, कार्तिकेयाची स्तुती, रक्तपट भिक्षुणी, बुध्द अवलोकितेश्वराची श्वेतपट भिक्षुणी अर्हताची, वर्णिलिगिंनी स्त्रिया ब्रम्हा व विष्णुची स्तुती करीत,

जातिभेद हा त्याकाळी प्रचलित होता हे मांतंगशबर व चांडालकन्येच्या वर्णनावरून आपणास आढळते पण बाणासारखी व्यक्ती ह्या जातिभेदाला न जुमानता सर्व स्तरावरील मित्रमंडळीचा ताफा घेवून भ्रमण करीत असे, बाणांनी समाजाचा उभा छेद लक्षात घेवून आपल्या सामोर मांडला,

यावरून आपणास सर्वधर्मसमभावाची शिकवन बाणांकडून प्राप्त होते हेच खरे समाजप्रबोधन होय,

निसर्गवर्णनः-

बाण प्रकृतीचे प्रेमी होते, अनेक स्थानांवर भ्रमण केल्यामुळे ते प्रकृतीच्या रंगीत, मधुर, मृदू , रूक्ष इं विभिन्न स्वरूपांपासून पूर्णपणे परिचित होते, वृक्ष, जंगल, लता, सरोवर त्यात राहणारे कमळ, बदक, फळ-फूळ, आश्रम, तत्रस्थ प्राणि-जगत, साधु, पवित्र अग्नि, सुवर्णमय प्रा***तः*** सा***यं***काळचे चित्रण, ऋतूंचा वातावरणावर परिवर्तित रूवरूप, पशुपक्षी इ, कवीच्या ह्रदयाला स्पर्श करतात, प्रकृती व मनुष्याला एकाकार करण्याची शक्ती आणि सौंदर्याची कधीही समाप्त न होणारी लालसा संस्कृत साहित्याच्या अनन्य कवी कालिदास व बाण ह्या दोहोंमध्ये बघायला मिळते, त्यातून आपणास 'वृक्षवल्ली आम्हा सोयरेवनचरे। असा संदेश मिळतो एवढेच नव्हे तर सौंदर्य व सुखावह जीवनात भयावहता देखील असते हेच जणू बाणंनी केलेल्या प्रकृती वर्णनातून दिसून येते प्रकृती वर्णनातून दिसून येते, प्रकृतीचे मधुरतम स्वरूप पंपा, जाबाली-आश्रम, अच्छोद सरोवर तसेच वसंत इ, तर विन्ध्याखी मध्ये निसर्गाचे रूक्ष स्वरूप आपणास बघायला मिळते ज्यामधून बाणाला कदाचित जीवनाचे मर्म आपल्याला सांगायचे असेल की जीवन हे सुख दुःखाचे आहे जसे कुणीतरी म्हटलेच आहे,

उपदेशातून प्रबोधनः-

कादंबरीमध्ये बाणांनी वेळोवेळी मानवजीवनासाठी समुचित दिशानिर्शनासाठी सारगर्भित उपदेशांचाही यथास्थान सन्निवेश केला त्यातध्ये राजकुमार चंद्रापीडाला शुकनासाचा उपदेश अनयतम आहे

आणि आपल्या अनुपम वैशिष्टयासाठी अत्यंत प्रसिध्द आहे, या उपदेशांचा विषय पाच भागांमध्ये झा बंधूनी (रमाकांत आणि हरिहर) केले,

१. युवावस्थेच्या स्वाभाविक]C7¤Tmè प्रदर्शन जे शास्त्र व लोकमर्यादेचे अतिक्रमण करते,

२. राज्यलक्ष्मीची चंचलता वा तिच्या परस्प्रविरोधी स्वभावाचे दिग्दर्शन ज्यामुळे मनुष्य सांसारिक मोहपाशत (भुलभुलैरूयात) अडकतो

३. राज्यलक्ष्मीच्या मदाने उन्मत्त राजांच्या त्या निरंकुशतेचे विवेचन ज्यामुळे प्रजेमध्ये क्षोभ उत्पन्न होतो,

४. राजसभेत विद्यमान धूर्तांच्या त्या धूर्ततेचा भंडाफोड जे राजकुळात विषाक्तता उत्पन्न करून आपला स्वार्थ सिध्द करतात,

५. शिष्टाचाराने वागण्याच्या सल्ल्याचा संकेत जो राजाला दोषांपासून दूर टेवू शकेल,

उपरोक्त वर्णनामधून आपणास भावीपिढीवर केल्या जाणा-या संस्काराचे जणू प्रतिक वा जीवनात प्रत्येक मनुष्याने, विद्यार्थ्याने विद्याध्ययनादिचाद्वारे कसे वर्तन करावे इ, जणू शिष्टाचाराचा महिमाच येथे वर्णिलेला दिसतो,

१. तो (चंद्रापीड) प्रत्येक युवावस्थाप्राप्त मानवाचे प्रतीक आहे ज्याच्या माध्यामातूम महामंत्र्याने संपूर्ण युवा-वर्गाला उपदेश देवून समुचित मार्गदर्शन केले,

२. जबाबदारीच्या पदावर प्रतिष्ठित होणा-या शासकाचा प्रतीक होय, ज्याचे उत्तरदायित्व पूर्ण सँक्रियतेवय अवलंबून असते,

३. गुरूकुलामध्ये विधिवत् शिक्षण ग्रहण करून परतना-या स्नातकाचे प्रतीक जे आपल्या जीवनाच्या सैध्दान्तिक पक्षात उपार्जित ज्ञानाचा आपल्या जीवनाच्या व्यावहारिक पक्षात समुचित उपयोगाची दिशा प्राप्त करण्यासाठी दीक्षान्त वचन अपेक्षा ठेवतो,

४. उपदेशाच्या विषयाच्या कोटीमध्ये लक्ष्मी, कामिनी, kä'cn व काया ह्यांचे प्रतीक आहे, दुस-या शब्दात स्त्रीची इच्छा धनेच्छा,पत्रेच्छारूप एषणात्रयाचे प्रतीक होय,

५. लक्ष्मीचा मद मानवाच्या स्वाभाविक अंहकाराचे प्रतीक लक्ष्मी आणि त्याच्या मदांचे मार्मिक रहस्योद्घाटन करून कवीने मानवाला त्यापासून वाचण्याचे मार्गदर्शन करून महान उपकार केले कारण एषणात्रयच दुःखाचे मूळकारण होय,

६. केवळ शास्त्रांच्या अध्यनाचेच कुणा मनुष्यामध्ये उचित-अनुचित कार्यविधानाची येत नाही, 'न धर्मशास्त्र पठतीति कारणम्' या मान्यतेला स्वीकार करीत मानव स्वभावाच्या संस्कार व बुध्दिपरिपाकासाठी शास्त्राध्ययनाच्या अतिरिक्त गरूपदेश, सज्जन, संगती व शिष्टजनांचे अनुकरण आवश्यक आहे,

७. मानवजीवनाचे दोन भाग–१)सैध्दांतिक २)व्यावहारिक

सैध्दांतिक भाग मानवजीवनाचे प्रथम चरण होय ज्यात तो गरूंच्या सान्निध्यात ज्ञानार्जन करतो, व्यावहारिक म्हणजे ज्यामध्ये दाम्पत्य जीवनाच्या मधुर बंधनात बांधल्या-नंतर मानव आपल्या उपर्जित ज्ञानाला व्यवहाराचे रूप देतो, ज्ञान व व्यवहाराचा m'jù समन्वयच मानव जीवनाची परिपूर्णता होय, 'ज्ञानं भारः क्रियां विना।'

लक्षात ठेवून प्रत्येक मानवाचे हे पावन कर्तव्य बनते की त्याने स्वजीवनाच्या सैध्दांतिक पक्षात उपार्जित ज्ञानाचा व्यावहारिक जीवनात योग्य उपयोग करावा व पथभ्रष्ट होण्यापासून स्वतःला वाचवाचे,

८. विष्णूप्रिया लक्ष्मीला मायाविनी सांगून तिच्या स्वाभाविक चंचलता व विरोधी स्वरूपाचे कटुशब्दात केले आहे, याचा उद्देश मानवाने लक्ष्मीच्या इंद्रजाळयात फसू नये हा होय, लक्ष्मीच्या निंदेचा उद्देश मानवाच्या तमः प्रधान आसुरी प्रवृत्तीचे निराकरण करून सत्त्वप्रधान दैवी गुणांचा सन्निवेश करणे प्रतीत होते

९. उपदेशात धनापेक्षा विद्येला महत्त्व दिले, धनापायी लक्ष्य विसरून जाणा-या जनसमुदायावर कवीचे मार्मिकव्यंग्य आहे, पैशासाठी हाय हाय करणा-या आजच्या युगावर शुकनासाचा हा उपदेश म्हणजे एक करारी चापटच होय,

आदर्शाची खाण- कथानक पात्रेः–

१. 'चंद्रापीड – मातृदेवो भव, पितृदेवो भव, या संस्कृतीचे अक्षरशः हृद्य प्रतीक होय,

२. कादंबरी – कादंबरीचे युवा प्रेम विरहाच्या वेदना व मुलीच्या कर्तव्याने संतुलित आहे तसेच सामाजिक भर्त्सनेचे (निंदेचे) भय आहे,

३. वैशंपायन – चंद्रापीडाचा वैशंपायन – चंद्रापीडाचा वैशंपायन मित्र प्रेमाच्या उन्मत्ततेपणामुळे प्रतिनिधित्व करतो तसेच विवेकाच्या अभावात भयानक नुकसानाचे कारण बनतो,

४. कपिंजल – पुंडरीकाचा आदर्शमित्र व त्रितेसाठी मोठयात मोठा त्याग करायला तयार,

५. शुकनास – एक आदर्श मंत्री,

६. महाश्वेता – दृढनिश्चयी, करारी व्यक्तिमत्व प्रतीक,

सामान्यपणे कादंबरीत असा एकही पुरूष वा स्त्रीपात्र नाही जे दुष्टता व अधमता युक्त आहे, हे सर्व चरित्र पात्रे अनुराग व प्रेमासाठी जगतात व आपल्या आदर्शाप्रती दुःख सहन करतात ही कथा वाचल्यानंतर मानव हे शिक्षाबोध धेवू शकतो की, या आदर्श मूल्यांप्रति निष्ठावान राहणे व्यर्थ नाही,

असा हा कादंबरी कर्ता बाण सर्व त–हेच्या परंपरा त्यांचे नियम उत्तम जाणणारा आहे, धर्माचा प्रश्न असो वा मग तो पुराणोक्त वैदिक परंपरेचा असो, बौध्द वा जैन असो, बाण सर्वाना आदरपूर्वक विचारात धेत असे, लोक जीवनाच्या प्रथांचाही तो आदर करीत असे, व्याकरण असो, तत्त्वज्ञान असो वा साहित्यशारूत्र असो त्यांचे नियम तो शिरोधार्य मानीत असे, असा हा बाण आपणास कादंबरीतून दिसतो,

कादंबरी विषय बोलताना दुर्गाबाई एके ठिकाणी म्हणतात आणि मलाही त्यांचे मत पटले आहे की,

प्रत्येकाला स्वतःच्या जीवनातल्या उत्कट प्रेमाचा अनुभव या कथेत येतो, मग ते प्रेम प्रेमीकांचे असो, मित्रांचे असो, स्वामी सेवकांचे असो, कादंबरी वाचणात आरशातल्या प्रतिबिंबासारखे स्वतः च्या भावभावनांचे बिंब आपल्याला, अनेक ठिकाणी आढळते, आपणही प्रेम करतो, हरतो, जिंकतो, धकतो, ढासळतो, मेल्यासारखे होतो, पण परत कुठून तरी हुंकार येतो, दूस्पा जीवनाचा हुंकार, देखावा बदलतो, आपण साद देतो, पण एक नवाच अनोखा पण हवासा वर्तमान आता दृग्गोचर होतो, आपण अनुभवाने शहाने झालेले असतो आपल्याला झाले तसे सर्वाना सर्वत होत असतो, उपजल्यानंतर जे सुख असते ते कधी मिटत नाही तर सर्व संचारी होते, त्याला मरण जिंकीत नाही तर मरणाला ते जिंकत,

कादंबरी काव्यात मनोरंजन असून सृष्टीतील अनेक गोष्टींचा वाचणा-याच्या मनावर सा उमटतो, अनेक बोधप्रद गोष्टीं मनावर बिंबवल्या जातात,

संदर्भसूची :

- संदर्भसूची :
- काळे आर.एम., कादंबरी (संपा) , मोतीलाल बनारसीदास , दिल्ली,१९६८.
- भागवत दुर्गा., रसमयी (बाणाच्या कादंबरीचे रसग्रहण)-वरदा बुक्स, पुणे, मार्च
- भागवत दुर्गा, कादंबरी,वरदा प्रकाशन, पुणे,
- राजाध्यक्ष विजया (संपा) मराठी वाडमयकोश समीक्षा-संज्ञा(संपा) महाराष्ट्र राज्य साहित्य व संस्कृती मंडळ,मुंबई २००२
- अग्रवाल वासुदेवशरण, कादंबरी-एक सांस्कृतिक अध्ययन,

चौखंबा संस्कृत प्रतिष्ठान, वाराणसी, ३ री आवृत्ती १९८८

- गोखले मंजुषा , गौरी माहुलीकर, उमा वैद्य, अभिजात संस्कृत साहित्याचा इतिहास, ऋतायन संस्था, मुंबई २००४
- शर्मा रामनाथ आचार्य कादंबरी कथामुखं, (संपा), 'सुमन' , राजेन्द्रकुमार शास्त्री, साहित्य भण्डार, मेरठ,